

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК: 34+340.12+165.0+929

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.37>

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО: ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Андрусак І.П.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету
«Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6887-0510
e-mail: iryna.p.andrusiak@lpnu.ua*

Андрусак І.П. Філософія права Богдана Кістяківського: логічні засади і методологія дослідження.

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу логічних методів у філософії права Богдана Кістяківського – видатного українського мислителя, який зробив вагомий внесок у розвиток юридичної науки та правової думки на межі XIX–XX століть. Особливу увагу приділено впливу неокантіанської філософської традиції на формування методології Кістяківського, зокрема в аспекті логіки як інструменту впорядкування правової матерії. У статті показано, що логіка у філософії права мислителя виступає не лише формальним інструментом, а й засобом раціоналізації правових понять, що сприяє їхній внутрішній узгодженості, нормативній послідовності та етичній обґрунтованості.

У центрі дослідження – розуміння права не лише як сукупності норм, а як складника раціонального знання, що передбачає відповідність логічним принципам. Розкрито концепцію правової держави у контексті ідей Кістяківського, в якій дотримання формальної логіки в юридичному мисленні та нормотворенні постає необхідною умовою правової визначеності, справедливості та законності. Проаналізовано етичні й філософські засади права, що були інтегровані в його методологію через синтез правового позитивізму, соціології права та нормативної теорії.

Стаття також окреслює міждисциплінарний підхід Кістяківського, у межах якого юридична наука розглядається у взаємозв'язку з соціальними, культурними та філософськими чинниками. Окрему увагу приділено українському контексту його творчості: прагненню мислителя адаптувати та переосмислити загальноєвропейські правові концепції крізь призму національної ідентичності та духовно-культурних засад українського суспільства. Висвітлено його критику крайніх форм правового догматизму й правового релятивізму, а також послідовне прагнення до універсалізму, поєднаного з визнанням багатоманіття правових традицій.

У підсумку обґрунтовано, що логічні методи у філософії права Богдана Кістяківського залишаються актуальними в сучасному правознавстві. Їхнє застосування виходить за межі історико-філософського аналізу, сприяючи формуванню критичного, аналітичного і водночас етично зорієнтованого правового мислення. Логіка, як її розумів Кістяківський, виконує не лише технічну функцію впорядкування норм, але є основою для побудови права як інтелектуальної та гуманістичної системи. Такий підхід відкриває нові перспективи для розвитку філософії права в умовах сучасних викликів правової глобалізації, гібридизації правових систем і необхідності пошуку стабільних етичних орієнтирів у правотворчості та правозастосуванні.

Ключові слова: філософія права, Богдан Кістяківський, логічні методи, правова держава, юридична наука, методологія права, правовий порядок, соціологія права, формальна логіка.

Andrusiak I.P. The Philosophy of Law of Bohdan Kistiakovskiy: logical foundations and methodological approach.

The article is devoted to an in-depth analysis of logical methods in the philosophy of law developed by Bohdan Kistiakovskiy, an outstanding Ukrainian thinker who made a significant contribution to the development of legal science and jurisprudential thought at the turn of the 19th and 20th centuries. Particular attention is paid to the influence of the Neo-Kantian philosophical tradition on the formation of Kistiakovskiy's methodology, especially with regard to logic as a tool for structuring legal matter. The article demonstrates that logic in Kistiakovskiy's philosophy of law is not merely a formal instrument but a means of rationalizing legal concepts, ensuring their internal coherence, normative consistency, and ethical justification.

At the core of the study lies the understanding of law not only as a system of norms but as a component of rational knowledge that presupposes conformity to logical principles. The concept of the rule of law is examined within Kistiakovskiy's framework, where adherence to formal logic in legal reasoning and law-making is seen as a necessary condition for legal certainty, justice, and legitimacy. The ethical and philosophical foundations of law are analyzed as being integrated into his methodology through a synthesis of legal positivism, sociology of law, and normative theory.

The article also explores Kistiakovskiy's interdisciplinary approach, in which legal science is viewed in connection with social, cultural, and philosophical dimensions. Special attention is given to the Ukrainian context of his intellectual legacy: his efforts to adapt and reinterpret European legal concepts through the lens of national identity and the spiritual and cultural foundations of Ukrainian society. His critique of extreme forms of legal dogmatism and legal relativism is highlighted, along with his consistent striving for universalism combined with respect for legal diversity.

In conclusion, the article substantiates that logical methods in Kistiakovskiy's philosophy of law remain highly relevant to contemporary legal scholarship. Their applicability goes beyond historical or philosophical analysis, contributing to the development of critical, analytical, and ethically oriented legal thinking. Logic, as understood by Kistiakovskiy, serves not only as a technical means of organizing norms but also as the foundation for constructing law as an intellectual and humanistic system.

This approach opens up new perspectives for the advancement of the philosophy of law in the face of current challenges such as legal globalization, hybridization of legal systems, and the need to reestablish ethical guidance in law-making and legal practice.

Key words: philosophy of law, Bohdan Kistiakovskiy, logical methods, rule of law, legal science, legal methodology, legal order, sociology of law, formal logic.

Постановка проблеми. У сучасному правознавстві спостерігається зростання інтересу до логічних методів як основи аналітичного осмислення права, особливо в умовах ускладнення правових систем і необхідності формування чітких концептуальних засад правотворення та правозастосування. Однак досі недостатньо висвітленим залишається внесок класиків української правової думки у становлення логічного підходу до аналізу права. Одним із таких мислителів є Богдан Кістяківський, чия філософія права, незважаючи на глибоку міждисциплінарність і концептуальну новизну, часто розглядається переважно в історико-контекстуальному ключі, без належного акценту на логічних засадах його методології.

Проблема полягає в необхідності осмислення того, яким чином Кістяківський використовував логічні методи у філософсько-правових дослідженнях, як він інтегрував філософські, соціологічні й правові знання в єдину методологічну рамку, і яку роль при цьому відігравала формальна логіка. Особливо актуальним є виявлення значення цих підходів для формування сучасного розуміння права як системи, що має бути раціональною, етично вмотивованою й логічно впорядкованою.

Стан опрацювання проблематики. Питання логічної обґрунтованості правових концепцій і методів займає важливе місце в сучасному правознавстві, особливо в контексті філософії права. Проте в українській науковій літературі недостатньо системно досліджено, яким чином логічні підходи інтегруються у правову теорію та як вони формувалися в історичному контексті. У цьому аспекті постать Богдана Кістяківського постає як ключова, оскільки його концепція права базується на принципах формальної логіки, раціональності й наукової послідовності, що вирізняє його серед інших представників української та європейської філософсько-правової думки початку ХХ століття.

У науковій літературі наявні праці, що висвітлюють загальні філософські, соціологічні та політико-правові погляди Кістяківського (зокрема дослідження В.М. Мойсієнка, І.В. Толстова, Т.З. Гарасиміва, В.С. Даценко, О.В. Меленко, С. Хейман та ін.), однак аналіз логічної методології в його працях лишається фрагментарним. І хоча його внесок у розробку ідеї правової держави, соціального змісту права та теоретичних основ правопорядку визнається вагомим, логічні інструменти, що ним застосовувалися, здебільшого згадуються побіжно або лише в контексті впливу неокантіанської філософії.

Крім того, дослідження логіко-методологічних засад у працях Кістяківського часто не виходять за межі опису загального ідейного фону його доби, в той час як сам учений активно застосовував категоріальний аналіз, логічну структурування правових понять і критикував суперечності в нормативістських і позитивістських концепціях права. Відсутність акцентованого аналізу саме логічного компонента його правової філософії залишає прогалину в розумінні Кістяківського як мислителя, що прагнув побудови цілісної, раціонально впорядкованої системи юридичного знання.

Таким чином, постає потреба у поглибленому аналізі логічної структури філософсько-правових міркувань та методологічного підходу до правових явищ Богдана Кістяківського, виявлення ролі логіки у структуризації правових понять та обґрунтуванні концепції правової держави, а також визначення значення його ідей для сучасної юридичної науки. Такий аналіз дозволяє не лише краще осмислити інтелектуальну спадщину вченого, а й сприяти формуванню сучасної правової науки, здатної інтегрувати раціональність, етику та соціальний контекст у юридичне мислення.

Метою статті є всебічний аналіз логічних методів у філософії права Богдана Кістяківського з акцентом на їхню роль у формуванні правових понять, нормативної узгодженості та правової визначеності, а також обґрунтування актуальності цих методів для сучасного правознавства. У центрі уваги – логіка як інструмент раціоналізації права, вплив неокантіанської традиції на методологію мислителя, його міждисциплінарний підхід та прагнення до поєднання універсалізму з національною ідентичністю в юридичному мисленні.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці логічні методи дослідження відіграють ключову роль у побудові правових концепцій та аргументації. Богдан Кістяківський (1868–1920) – видатний український філософ, правознавець і соціолог, який значно вплинув на розвиток методології правознавства. Його праці щодо філософії та науки права займають важливе місце в розвитку юридичної думки не лише України, а й Європи. Підхід вченого до права був тісно пов’язаний із філософією, соціологією та методологією науки, що робить його внесок у правову науку унікальним. Кістяківський, як представник неокантіанства, розглядав право не просто як сукупність юридичних норм, а як важливу частину системи знань і раціонального пізнання. Він опирався на ідеї Іммануїла Канта, стверджуючи, що право має розумітися через призму категорій чистого розуму, тобто як ідеальна система норм, яка повинна бути логічно узгодженою і відповідати етичним принципам [1, с. 68].

Дослідник наукової спадщини Мойсієнко В.М. акцентує на тому, що Богдан Кістяківський передовсім орієнтувався на європейські політикоправові ідеали та стандарти обґрунтування норм та цінностей суспільного життя. Зокрема, він чимало ввів із загальних соціально-філософських уявлень про людину і суспільство, вироблених під час співпраці з Г. Зіммелем та М. Вебером [2, с. 30]. При цьому, як зазначає науковець Толстов І.В. у статті «Богдан Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права», вчений свідомо називав себе українцем, відстоював самостійність української культури, наголошував не на її відокремленні від інших національних культур, у тому числі й російської, а на своєрідності внеску у світову культурну скарбницю. Тому в його дослідженнях велику увагу приділено ідеям універсалізму в поєднанні з культурним різноманіттям, неприйняттям однобічності й крайнощів в оцінці різних філософсько-правових тенденцій [3, с. 52].

Богдан Кістяківський активно розвивав ідею взаємозв’язку між правом і соціологією. Він вважав, що наука права повинна враховувати соціальні умови, в яких право функціонує, оскільки воно завжди є продуктом суспільного життя. Він виступав за те, щоб дослідження права не обмежувалося лише формальним аналізом правових норм, але й охоплювало вивчення соціальних факторів, які впливають на їх реалізацію та функціонування. Одним із ключових елементів поглядів Кістяківського була ідея правової держави. Він вважав, що держава повинна підпорядковуватись праву і діяти в межах закону. Державна влада не може бути абсолютною, вона повинна бути обмежена правовими нормами, які забезпечують захист прав і свобод громадян.

У філософських і правових дослідженнях Богдана Кістяківського логічні методи займають центральне місце. Його науковий підхід до правових явищ ґрунтувався на принципах раціональності, послідовності та наукової обґрунтованості. Він виступав за інтеграцію правознавства з іншими суспільними науками, особливо з соціологією, але при цьому наголошував на необхідності чіткої логічної структури правових понять і теорій.

Богдан Кістяківський не був безпосередньо логіком, але у своїх працях він використовував логічний аналіз і методи, особливо в контексті правознавства, соціології та філософії. Його дослідження стосувалися методології науки, філософії права та соціології, де він застосовував логічні принципи [4, с. 517-518].

Однією з ключових тем його досліджень було логічне осмислення понять «правова держава» і «правовий порядок». Його підхід полягав у застосуванні логічного методу для структурування зазначених понять. Правова держава повинна базуватися на верховенстві права та відповідності правових норм принципам формальної логіки. Правовий порядок як категорія має логічну цілісність: будь-яке правове правило повинно бути узгодженим із загальними принципами права та не вступати в суперечність із іншими нормами [5, с. 593–612].

У цьому контексті особливої ваги набуває логічна структура як умова системності правового мислення. Для Кістяківського поняття правової держави не є випадковим історичним утворенням, а результатом раціональної ідеалізації – мисленнєвого конструювання нормативної моделі, що слугує мірилом для емпіричних форм державності. Відповідно, логічні прийоми аналізу, синтезу, абстрагування та ідеалізації дозволяють йому не лише описувати існуючі правові явища, а й формувати орієнтири правового розвитку. Саме завдяки застосуванню дедукції та індукції Кістяківський поєднує філософські основи права з його соціальною динамікою, створюючи цілісну методологію правознавства, в основі якої лежить логічна упорядкованість та нормативна послідовність.

Кістяківський підкреслював важливість чіткого визначення цих категорій через логічне структурування, що давало змогу уникати суб'єктивізму та спекуляцій, поширених у філософії права початку ХХ століття. Він вважав, що право не можна зводити ані до позитивістського підходу, ані до натуралістичних інтерпретацій, оскільки обидві тенденції нехтують логічною природою правової норми.

У своїй критиці юридичного позитивізму Кістяківський спирався на засади формальної логіки, застосовуючи раціональний аналіз для виявлення суперечностей і неповноти в існуючих теоріях. Він вважав, що право має бути не лише нормативною, а й логічно впорядкованою системою, у якій кожне поняття та категорія мають чітко визначене місце. Саме тому значну увагу він приділяв категоріальному аналізу та поняттєвій строгості, розглядаючи логіку як основу для побудови юридичної науки.

Його внесок у розвиток юридичної логіки полягає у спробі створити наукову методологію дослідження права, вільну від метафізичних спрощень. Кістяківський показував, що лише через логічний аналіз можна досягти глибокого розуміння правових явищ, встановити чітке розмежування між правом, мораллю та державою і побудувати правову систему, що відповідає принципам справедливості та правової визначеності.

У сучасному контексті ці підходи не втрачають актуальності. Логічна послідовність, категоріальна ясність і міждисциплінарність, на яких наполягав Кістяківський, залишаються важливими для формування аналітичної правової науки, спроможної відповідати на виклики сучасності.

Аналіз логічних засад філософсько-правових міркувань Богдана Кістяківського неможливий без урахування його етичної концепції, яка виступає підґрунтям для побудови нормативного правопорядку. Як слушно зазначає Вікторія Даценко у статті «Деонтологія і етика цінностей в етичній концепції Б.О. Кістяківського», український мислитель намагався інтегрувати два впливових етичних підходи – деонтологічну етику Канта і аксіологічну етику неокантіанства. Ця спроба поєднання дозволила йому сформулювати оригінальну концепцію етичного порядку, в якій нормативність не зводиться до чистої формальності, а наповнюється ціннісним змістом. Тим самим моральність у Кістяківського набуває статусу ідеальної сфери, що не залежить від емпіричної необхідності, але зберігає внутрішню раціональну структурованість [6, с. 12-13].

Таке розуміння етики безпосередньо впливає на юридичну концепцію Кістяківського, в якій право постає як система норм, що мають не лише логічну, а й моральну обґрунтованість. У центрі цієї системи – цінність людської особистості як абсолютна і недоторкана, що повинна бути га-

рантована через правові механізми. Таким чином, раціональний аналіз правових понять у Кістяківського ґрунтується не лише на формальній логіці, але й на етичному вимірі, в якому мораль і право взаємно підсилюють одне одного. У цьому аспекті його філософія права демонструє складну інтеграцію логічної строгості й аксіологічної чутливості, що вирізняє її серед правових теорій початку ХХ століття.

Філософія права є однією з ключових дисциплін юридичної науки, адже саме вона формує основи праворозуміння та закладає теоретичні підвалини правотворення. Методологічний апарат, що використовується у цій сфері, визначає глибину і точність правового аналізу. Саме тому дослідження логічних підходів, які застосовував Богдан Кістяківський, має важливе значення для сучасної науки права, де б філософія національної ідеї розглядалась як самостійна інтелектуальна течія. На цьому акцентує й Оксана Забужко у своїх міркуваннях про українську ідею та її європейський філософський контекст [7].

Важливу роль у сучасному прочитанні ідей Кістяківського відіграє дослідження Сюзан Хейман, яка у своїй праці «Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату» (2000) реконструює його інтелектуальну біографію крізь призму ідейної боротьби за утвердження правових основ української нації в умовах імперського гніту. Хейман акцентує на тому, що Кістяківський поєднав високі теоретичні амбіції з практичним прагненням правової модернізації державного устрою, опираючись репресивним механізмам Російської імперії. Сьогодні, в умовах повномасштабної агресії Росії проти України, його ідеї набувають нової сили, адже підкреслюють роль права як інструмента національного спротиву, демократичного ладу та цивілізаційного вибору. Логічна послідовність, нормативна ясність і орієнтація на моральні цінності – ці елементи філософії Кістяківського залишаються актуальними для осмислення правової трансформації України в боротьбі за свою свободу [8].

Серед сучасних досліджень, що стосуються методології правознавства Богдана Кістяківського, варто зазначити дисертаційне дослідження Оксани Меленко, в якій розглянуто ключові методологічні проблеми, виокремлені мислителем у контексті соціальних і правових наук. Зокрема, вона аналізує три аспекти, що мають значення для логічної структури його філософсько-правових міркувань: проблему формування соціально-наукових понять, проблему застосовності причинного пояснення до соціальних явищ і проблему ролі норм у суспільному житті. Кістяківський, як підкреслюється у дослідженні, наголошує на важливості чіткої термінології, доступної мови і логічної послідовності в побудові понять, що є необхідним для аналітичного мислення в галузі права [9, с. 72].

Особливу увагу також приділено питанню про межі використання причинного пояснення в соціогуманітарних дослідженнях. Йдеться про розрізнення між загальними причинними зв'язками та індивідуальними рядами подій, що потребує диференційованого логічного підходу. Це особливо важливо для філософії права, яка має справу з як універсальними нормами, так і з конкретними ситуаціями їх застосування. Проблема норм як засадничого елемента соціального порядку у Кістяківського інтерпретується як центральна ланка між логікою, методологією та правом. Таким чином, зазначена праця доповнює уявлення про те, як логічна структура мислення Кістяківського втілюється у його методологічному підході до правознавства [9].

У концепції правової держави Богдана Кістяківського простежується чітка методологічна структура, яка охоплює як засадничі принципи, так і нормативні елементи, що формують внутрішню логіку його філософсько-правової системи. Згідно з підручником *Філософія права* (ред. О.Г. Данильян), у його вченні можна виділити три ключові складові: методологічні основи теорії правової держави, доктрину прав людини як її концептуальне ядро та концепцію «правового соціалізму», центр якої становить ідея «права на гідне існування». Кістяківський прагнув поєднати нормативну чіткість із соціальною чутливістю, розглядаючи правову державу не лише як формальну модель, а як живу й динамічну систему, що ґрунтується на цінностях особистості, свободи й справедливості [10, с. 121].

Особливу увагу мислитель приділяв тому, що правова держава не є абстрактною утопією, а формою державності, яка поступово реалізує нормативний ідеал у конкретних історичних умовах. За Кістяківським, держава стає справді правовою лише тоді, коли підпорядковується праву як вищій нормі суспільного життя, а не використовує його виключно як засіб для регуляції. Такий підхід відображає глибоку логічну послідовність: право не є зовнішнім інструментом влади, а формує її легітимні межі. Цей принцип внутрішньої нормативності, що лежить в основі ідеї

правової держави, тісно пов'язаний із логічними методами, через які Кістяківський конструює цілісну систему правового мислення, поєднуючи формальні категорії з етичною наповненістю.

Аналіз логічної структури концепцій Богдана Кістяківського дозволяє виявити не лише цілісність його мислення, але й характерні для нього логічні операції. Передусім це чітке визначення понять, серед яких ключовими є «право», «особистість», «гідність», «правова держава». Кістяківський послідовно проводить поділ понять, розмежовуючи позитивне право й мораль, фактичне й належне, етику обов'язку й етику цінностей. Така структурність мислення свідчить про його прагнення до системності, характерної для логічної традиції неокантіанства. У його текстах також простежуються дедуктивні побудови, коли загальні ціннісні засади (наприклад, ідея особистої гідності) слугують основою для виведення конкретних норм і принципів правового устрою.

Важливо також відзначити систематизацію, яку Кістяківський застосовує як метод інтеграції різних елементів правової свідомості: він об'єднує філософські, соціологічні та юридичні складові в єдину структуру. Такий підхід демонструє не лише філософську глибину, але й логічну строгість: його концепції не є сукупністю гасел, а логічно впорядкованою ієрархією понять і норм. Навіть у складних теоретичних питаннях Кістяківський зберігає консистентність міркувань, намагаючись уникнути суперечностей між моральним і юридичним рівнями аналізу. Саме така раціональна побудова робить його філософсько-правову систему унікальним зразком логічного мислення в українській правовій традиції.

Висновки. Аналіз філософсько-правової спадщини Богдана Кістяківського засвідчує, що логічна структура була не периферійною, а принципово важливою складовою його правових міркувань. Його концепція правової держави ґрунтується на інтеграції етичного змісту з раціонально впорядкованими поняттями та принципами, що розкриваються через застосування класичних методів логічного пізнання. У цьому контексті Кістяківський виступає не лише як правознавець чи етичний мислитель, а як автор чітко вибудованої логічної системи, в якій кожне поняття має визначене місце й функцію.

Серед основних логічних прийомів, що використовуються у його працях, можна виділити аналіз (для розкладу складних правових і соціальних понять на елементарні категорії), синтез (для їх інтеграції в нормативну систему), дедукцію (виведення норм із загальних ціннісних принципів), індукцію (узагальнення на підставі історико-соціального досвіду), абстрагування (відокремлення сутнісних характеристик правових явищ), узагальнення й класифікацію (при формуванні теоретичних конструкцій). Особливо важливою методологічною операцією виступає ідеалізація – як створення нормативної моделі правової держави, що не тотожна жодній емпіричній формі, але слугує орієнтиром для їх оцінювання і вдосконалення. Завдяки цій сукупності логічних засобів Кістяківський не лише окреслює цілісну філософію права, а й закладає підвалини раціонального правознавства як науки зі своєю методологічною самостійністю та внутрішньою логічною впорядкованістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусак І.П., Романова А.С., Перів І.В. Юридична логіка: словник / Львів: Растр-7, 2024. 152 с.
2. Мойсієнко В.М. Українська самоідентичність у світоглядних орієнтирах Богдана Кістяківського. Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Черкаси, 21 травня 2021 р. / редкол.: С.В. Джолос, В.М. Мойсієнко, Ю.С. Кононенко. С. 30–35.
3. Толстов І.В. Б. Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права. Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. Харків: ХАІ, 2015. № 1. С. 52–57.
4. Гарасимів Т.З. Юридична логіка: навчально-методичний посібник / Т.З. Гарасимів, О.І. Гарасимів. О.В. Ряшко. Львів: СПОЛОМ, 2017. 608 с.
5. Кістяковскій Б.А. *Социальные науки и право*. М.: Типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев, 1916. 704 с.
6. Даценко В.С. Деонтологія і етика цінностей в етичній концепції Б.О. Кістяківського. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13, № 1. С. 12–21.
7. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О.С. Забужко; видавництво Основи (Київ). Київ: Основи, 1993. 123 с.

8. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. К.: Основні цінності, 2000. 304 с. (Спадщина. № 9).
9. Меленко О. Методологія правознавства в науковій спадщині Б.О. Кістяківського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2008. 196 с.
10. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.